

1937–1938 m. Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomenas

ROMAN PODKUR

Daktaras, vyresnysis mokslo darbuotojas

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

Sovietų teroro istorijos skyrius

(Kyjivas, Ukraina)

✉ 5roman@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>

ABSTRACT. The article examines the phenomenon of “performers” during the Great Terror of 1937–1938 in Ukrainian historiography of the mid-1990s – 2020s is studied.

Research methodology and methods. Exploring the principles of historicism, systematicity, objectivity, comprehensiveness, and continuity, the author reveals their dependency on the origin of historical knowledge. The factor of subjectivity (the researcher’s personality) is particularly determining and obstructing objectivity of the research. The author employed historiographical analysis, synthesis, typology of research directions, and comparative analysis.

Conclusions. The study of the phenomenon of the “perpetrator” of the Great Terror became possible only after the complete declassification of the documents of the communist special services. The study of the phenomenon had a certain dynamic – from the role of the “general director of terror” Joseph Stalin, his closest entourage, the people’s commissars of Internal affairs of the USSR and Soviet Ukraine to the activities of specific investigators of the regional Ukrainian NKVD, heads of district apparatuses, direct executors of death sentences. The researchers were able to outline the overall portrait of the performer: Chekist-organizer, Chekist-investigator, Chekist-executioner.

Researchers have identified some patterns of Chekists’ behaviour when accused of “violating socialist legality” by the top political leadership. The patterns indicate attempts to avoid or reduce punishment, to not openly accuse Stalin and the higher party-Soviet leadership of forcing them to commit the crime. This shows that criticism of the Communist Party was inadmissible in their corporate worldview. Such a tendency was characteristic of the Soviet security organs throughout the life of the communist regime.

KEYWORDS: performer, perpetrator, Great Terror, historiography, NKVD, biographical studies.

Visuomenės pasaulėžiūrinės sferos dekomunizacija XXI a. pradžioje tapo vienu iš Ukrainos visuomenės reformos elementų. Šiame kontekste komunistinio režimo nusikaltimų atskleidimas ir paviešinimas plačiajai visuomenei tapo viena svarbiausių tyrimų temų.

1937–1938 m. Didžiojo teroro ir jo pasekmių Ukrainai tyrimas prasidėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje Michailo Gorbačiovo paskelbtos vadinamosios perestrojkos ir stalinistinių politinių represijų aukų rehabilitacijos fone. Tuo pat metu prasidėjo SSRS ir USRS – Ukrainos Tarybų Socialistinės Respublikos – aukščiausiosios partinės ir sovietinės vadovybės dokumentų išslaptinimo procesas. Šis procesas stipriai paskatino mokslinius tyrimus¹.

Markas Jungė atliko preliminarią XX a. dešimtojo dešimtmečio ir XXI a. pradžios istoriografijos analizę. Jis pabrėžė, kad iki 1991 m. „baudėjų“ (taip jis vadino Didžiojo teroro vykdytojus) tyrimai apsiribojo Josifo Stalino – „teroro generalinio direktoriaus“ – figūra. Kalbėdami apie Stalino direktyvų įgyvendinimą, tyrinėtojai kartais mini sąjunginio ir respublikinių vidaus reikalų liaudies komisariatų vadovus. Apskritai čekistai buvo vertinami kaip valstybės ir partinės sistemos elementas ir kartu beasmenis įrankis. Pagrindiniai tokių tyrimų šaltiniai buvo partinių ir sovietinių organų dokumentai, atrinkta baudžiamųjų bylų medžiaga, atsiminimai ir kt.

Pasak Jungės, XX a. dešimtojo dešimtmečio ir XXI a. pradžioje Rusijos istoriografijoje susiformavo kelios kryptys. Tipišku pirmosios krypties atstovu (tai daugiausia istorikai, susiję su Rusijos Federacijos federalinės saugumo tarnybos arba Federalinės saugumo tarnybos sistemos švietimo įstaigomis) galima laikyti Olegą Mozochiną. Jis pirmiausia siekė išsaugoti komunistinių specialiųjų tarnybų „munduro garbę“, kas buvo gana logiška, turint omenyje akivaizdžią tendenciją Rusijoje reabilituoti Vidaus reikalų liaudies komisariato (rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD) pareigūnus, nuteistus, nubaustus ar atleistus iš valstybės saugumo organų 1937–1941 m. ir 1954–1961 m. už „socialistinio teisėtumo pažeidimus“. Jis pabrėžė, kad valstybės saugumo institucijoms „neteisinius įgaliojimus“ suteikė aukščiausieji valstybės įstatymų leidžiamosios valdžios organai. Mozochinas sumažina valstybės saugumo organų vaidmenį iki „vykdomosios valdžios“ vaidmens. Susidaro įspūdis, kad partinio aparato atstovai kūrė atitinkamas sąlygas, apgaulinėjo ir privertė čekistus pažeisti „socialistinių teisėtumą“. Jungė pabrėžė, kad šios krypties atstovai ignoravo pačios valstybės saugumo vadovybės suinteresuotumą masinėmis represinėmis operacijomis ir neigė čekistų atsakomybę už piliečių kankinimus ir masines žudynes².

¹ *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик [Politinės represijos Ukrainoje (1917–1980 m.): bibliografinė rodyklė],* упорядник Сергій Калитко [et al.], Київ, Житомир: Полісся, 2007.

² Марк Юнге, „Советские „каратели“. Историография, методы и источниковая база“ [„Sovietiniai ‚baudėjai‘. Istoriografija, metodai ir šaltinių bazė“], in: *3 архіве ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ [Iš Visos Ukrainos ČK-GPU- NKVD-KGB archyvų]*, 2015, nr. 1, p. 25.

Antrajai kryptčiai atstovaujantis Rusijos tyrinėtojas Viktoras Danilovas tvirtino, kad NKVD priešinosi masinėms represijoms. Remdamasis kai kurių aukštų NKVD pareigūnų suėmimu 1937 m. liepos mėn., jis padarė išvadą, kad šių suėmimų priežastis buvo „pasipriešinimo dvasia“. Atrodo, kai kurie čekistai nebuvo nepamiršę neigiamos 1928–1933 m. kolektyvizacijos ir industrializacijos patirties. Tačiau, jų nuomone, šie čekistai negalėjo pasipriešinti partijos vadovybės direktyvoms ir skyrių operatyviniams įsakymams³.

Trečiajai kryptčiai atstovavo Aleksėjus Tepliakovas ir Nikita Petrovas. Jie bandė tyrinėti psichologiją, papročius, elgesio modelius, įvairių lygmenų klientelinius ir korupcinius ryšius ir pan. Mokslininkai tyrinėjo teroro mechanizmo formavimąsi per valstybės saugumo organų institucinę veiklą, čekistų norą eiti į kompromisus su savo sąžine, pastangas išvengti atsakomybės už nusikaltimus. Pasak mokslininkų, šių čekistų politinė ištikimybė komunistiniam režimui buvo pagrįsta privilegijų sistema, susipynusia su baime tapti spontaniška režimo auka⁴.

Išslaptinus Baltijos šalių ir Gruzijos komunistinių specialiųjų tarnybų medžiagą, mokslininkai aptiko daug tiesioginių Didžiojo teroro vykdytojų pavardžių⁵. Kilo klausimas, kaip, remiantis jų biografijomis, galima būtų ištirti tiek bendrą kolektyvinę, tiek konkrečius valstybės saugumo tarnybos darbuotojų, dalyvavusių masinėse represinėse operacijose, portretus. Buvo svarbu nustatyti bendras ir asmenines savybes: čekisto vadovo, organizavusio tiesioginių operatyvinių įsakymų vykdymą, čekisto tyrėjo, nuo kurio priklausė tiriamo asmens likimas, ir čekisto budelio, vykdžiusio teisminį ar neteisminį nuosprendį.

Ukrainoje panašūs tyrimai susidūrė su tam tikrais sunkumais. Istorikai turėjo galimybę susipažinti su partinių ir sovietinių organų dokumentais. Tačiau didžioji dalis specialiųjų tarnybų dokumentų XXI a. pradžioje istorikams buvo neprieinami. Ukrainos saugumo tarnybos žinybinės instrukcijos draudė mokslininkams tyrinėti ir viešai skelbti informaciją apie valstybės saugumo pareigūnų, agentų asmens bylas, saugumo organų operatyvinę ir žvalgybinę veiklą sovietmečiu. Paskiros žinios buvo skelbiamos straipsnių ir dokumentų rinkiniuose, išleistuose vykdant tarptautinius mokslinių tyrimų projektus su užsienio kolegomis⁶. Tai turėjo liudyti sovietinio saugumo archyvų atvirumą. Tačiau mokslininkams pabandžius susipažinti su čekistų asmens bylomis, archyvarai informavo, kad išslaptinimo statusas neleidžia jų perduoti į skaityklą. Bylų išslaptinimas trukęs ilgai neva dėl nepakankamo darbuotojų skaičiaus.

Ukrainos specialiųjų tarnybų vadovybė buvo „kilusi iš SSRS“, kur valstybės saugumo pareigūnų, net nusikaltėlių, asmens duomenys buvo valstybės paslaptis. Privačiuose po-

³ *Ibid.*, p. 25–26.

⁴ *Ibid.*, p. 27.

⁵ *Ibid.*, p. 17–23.

⁶ *Великий терор в Україні: „Куркульська операція“ 1937–1938 рр.* [Didysis teroras Ukrainoje: „Buožinė operacija“ 1937–1938 m.], упорядники: Сергій Кокін, Марк Юнге, Київ: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2010.

kalbiuose su mokslininkais, diskusijose su pilietinės visuomenės atstovais specialiųjų tarnybų pareigūnai teigė, esą „masinių represijų vykdytojų nebėra gyvų“. Esą komunistinio režimo nusikaltėlių paviešinimas galės turėti tragiškų pasekmių jų palikuonims. Kartais specialiosios tarnybos netgi remdavosi gerai žinomu stereotipu „tokie buvo laikai“, esą komunistinis režimas vertęs šiuos žmones daryti nusikaltimus bijant dėl atleidimo iš „organų“ grėšiančios numanomos bausmės arba galimos marginalizacijos sovietinėje visuomenėje.

Biografinis tyrimas – pirmas žingsnis tyrinėjant „vykdytojų“ fenomeną

Dešimtojo dešimtmečio viduryje Ukrainoje pradėtos nagrinėti valstybės saugumo pareigūnų biografijos. Tai buvo susiję su 1993 m. pradėta leisti mokslinių-dokumentinių knygų serija *Istorijos reabilituotieji (Реабілітовані історією)*, kurioje ne tik skelbiami komunistinio režimo politinių represijų aukų sąrašai, bet ir tiriamas 1917–1991 m. valstybinio teroro formavimosi ir veikimo mechanizmas. Vienas iš valstybinės teroro sistemos elementų buvo valstybės saugumo organai. Todėl tyrėjai sutelkė dėmesį į tų organų darbuotojus.

Serijos *Istorijos reabilituotieji* redakcinės kolegijos parengtame klausimyne reprezentuotiems piliečiams buvo punktas nurodyti tyrėjo pavardę. Planuota nustatyti saugumo organų padalinius (specialiuosius, slaptuosius politinius, transporto ir kt.), respublikinio aparato tyrėjus, Ukrainos NKVD regioninius skyrius, labiausiai įsitraukusius į masines represijas. Tačiau Ukrainos saugumo tarnybos vadovybė pareikalavo, kad valstybės saugumo pareigūnų pavardės nebūtų skelbiamos. Pagrindinis argumentas buvo galimas pavojus šių komunistinių specialiųjų tarnybų pareigūnų šeimoms. Redakcinė kolegija turėjo sutikti su tokiu kompromisu, nes priešingu atveju prieiga prie baudžiamųjų bylų regioninėms archyvo tyrėjų grupėms būtų buvusi apribota.

Tačiau tyrinėtojai pradėjo rinkti biografinius duomenis iš patikrinimų ataskaitų apie čekistus, susijusius su „socialistinio teisėtumo pažeidimais“ (kankinimais, klastojimu, manipuliavimu dokumentais), randamų kai kuriose archyvinėse reabilituotų piliečių baudžiamosiose bylose. Tokios pažymos buvo pridėdamos kaip konkretaus piliečio nepagrįsto represavimo įrodymas. Daug biografinių duomenų buvo partinių organų (Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto (UKP CK), sričių partinių komitetų) dokumentuose. NKVD ir Ukrainos NKVD personalo skyriaus darbuotojų gyvenimo aprašymai, prieš pasiskiriant eiti pareigas, buvo teikiami Politbiuro ir sričių partijos komiteto biuro nariams.

Jau 1997 m. pabaigoje buvo paskelbtos išsamios sovietų Ukrainos Valstybinės politinės valdybos (rus. *Государственное политическое управление, GPU*) ir NKVD sričių vadovų ir vidurinėsios grandies pareigūnų biografijos⁷. Po kelerių metų Vadimas Zolotarovas išleido išsamių Sovietų Sąjungos ir sovietų Ukrainos GPU ir NKVD viduriniojo rango

⁷ Юрій Шаповал, Володимир Пристайко, Вадим Золотарьов, *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи* [ЧК-GPU-NKVD Ukrainoje: asmenybės, faktai, dokumentai], Київ: Абрис, 1997.

pareigūnų biografijų seriją. Dėl dokumentų neprieinamumo dokumentų iš komunistinių specialiųjų tarnybų archyvų buvo nedaug⁸.

Pirmosios biografinės apybraižos buvo panašios struktūros. Zolotariovas tyrė čekisto socialinę kilmę ir šeimą, kaip vieną svarbiausių veiksnių, lėmusių karjerą valstybės saugumo organuose XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Jis išsamiai aprašė mokymąsi, išėjimą į gyvenimą, dalyvavimą socialdemokratinėse politinėse organizacijose, Ukrainos revoliuciją ir vaidmenį Rusijos pilietiniame kare bolševikų pusėje. Biografijos rodo, kad diduma vidurinėsios grandies pareigūnų į valstybės saugumo organus atėjo 1920–1921 m., tai yra Rusijos įvykdytos Ukrainos Liaudies Respublikos okupacijos metu. Jie dalyvavo formuojant čekistinius organus Rusijos okupacinėje administracijoje. Dažniausiai jie būdavo atsiunčiami iš Raudonosios armijos dalinių arba iš Ukrainos teritoriją okupavusios Rusijos ypatingosios komisijos (rus. *Всероссийская чрезвычайная комиссия*, VČK arba ČK) specdalinių. Dėl jų paskyrimo buvo tariamasi tiesiogiai su ČK vadovybe.

Vėliau Zolotariovo, Oleho Bažano ir Jurijaus Šapovalo⁹ biografinės apybraižos buvo papildytos visiškai naujais siužetais. Jie susiję su aptiktomis klientelėmis, įsigalėjusiomis sovietų Ukrainoje. Šiuos žmones siejo tarnyba, siuzerenas, gyvenimo kelio panašumas, bendras pavojus ir konkurencija su kita klientele. Pirmiausia buvo užfiksuotas Nikolajaus Ježovo tinklas. Taip pat savo klientelę iš karto pradėjo formuoti sovietų Ukrainos vidaus reikalų liaudies komisaras Aleksandras Uspenskis. Į ją pateko darbuotojai, dirbę su juo Novosibirske ir Orenburge. Jo prašymu jie buvo perkelti į sovietų Ukrainos NKVD.

Atlikęs didelės apimties lyginamąją biografijų analizę, tarpasmeninių santykių tyrimą, Zolotariovas nustatė dar kelių klientelių sovietų Ukrainos NKVD susiformavimą. Tai „litvinais“, „žakovečiais“ arba „leningradiečiais“, „ukrainiečiais“, „šiaurės kaukaziečiais“ ir „neutralais“¹⁰.

XX a. devintajame dešimtmetyje ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje paskelbtos NKVD respublikinio aparato vadovų ir darbuotojų bei kai kurių NKVD regioninių skyrių vadovų biografijos parodė, kad jų dalyvavimas Rusijos pilietiniame kare ar kovoje su Ukrainos su-

⁸ Вадим Золотарьов, „Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо“ [„Sąžinės išbandymas. Valstybės saugumo 3 rango komisaro S. Mazo biografijos puslapiai“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2000, no 2/4, p. 374–389; Вадим Золотарьов, „Своєк Сталіна (сторінки біографії комісара держбезпеки 1 рангу Станіслава Реденца)“ [„Sąžinės išbandymas. Valstybės saugumo 3 rango komisaro S. Mazo biografijos puslapiai“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2004, nr. 1/2, p. 210–249.

⁹ Вадим Золотарьов, *Секретно-політичний відділ ДПУ УССР: справи та люди* [USSR valstybinės politikos valdybos *Slaptasis politinis skyrius: bylos ir žmonės*], Харків: Фоліо, 2007; Вадим Золотарьов, Олег Бажан, „Архітектор ‚Великого терору‘ на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков“ [„Didžiojo teroro“ architektas Poltavoje: Oleksandras Oleksandrovičius Volkovas“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2017, no 2, p. 5–59; Вадим Золотарьов, *ЧК-ГПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941* [ČK-GPU-NKVD Charkivo rajone: žmonės ir likimai. 1919–1941], Харків: Фоліо, 2003.

¹⁰ Вадим Золотарьов, *Олександр Успенський: особа, час, оточення* [Oleksandras Uspenskis: asmuo, laikas, aplinka], Харків: Фоліо, 2004, p. 94–106.

kilėliais, politiniais bolševikų priešininkais, dalyvavimas politinėse ir ekonominėse kampanijose, masiniai valstiečių, lenkų, vokiečių ir politiškai nepatikimų piliečių trėmimai 1930–1936 m. neišgelbėjo nuo kaltinimų „socialistinio teisėtumo pažeidimu“ Didžiojo teroro metais. Priklausymas tam tikrai klientelei taip pat neapsaugojo nuo įvairių bausmių.

Istorikai ir publicistai dar aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintajame dešimtmetyje atkreipė dėmesį į stalinistinio nusikaltimo vykdytojų likvidavimą. Tada buvo padaryta paviršutiniška išvada, kad nusikaltėliai buvo sunaikinti kaip nusikaltimų liudininkai.

Mano nuomone, pagrindinė priežastis, dėl kurios SSRS vidaus reikalų liaudies komisariatas žingsnis po žingsnio buvo „valomas“, buvo ta, kad atsirado būtinybė pakeisti darbuotojus centriniame ir teritoriniuose NKVD aparatuose. Tai buvo dalis bendros „kadru revoliucijos“, vykusios XX a. trečiojo dešimtmečio antroje pusėje. Siekta sovietinės tikrovės sąlygomis suformuoti naują jaunų, išsilavinusių, politiškai ir ideologiškai lojalių žmonių elitą, pasirengusį įvykdyti bet kokią šalies vadovybės užduotį. Šiame kontekste Nikolija Wertas teisingai teigia, kad represijos prieš sovietų elitą formavo Kremliaus vadovams būtiną viešą teroro suvokimą. Maskvoje surengti parodomieji teismo procesai ir šimtai vietinių teismo procesų prieš partijos ir sovietų vadovus turėjo auklėjamąjį poveikį naujiesiems lyderiams. Tai buvo aiškus signalas biurokratijai ir plačiajai visuomenei apie jų likimą, jei vado reikalavimai nebus patenkinti¹¹.

Stalino „kadru revoliucijos“ SSRS Vidaus reikalų komisariato padaliniuose koncepciją tam tikru mastu patvirtino Zolotariovo tyrimai. Jis atliko devyniasdešimties Ukrainos SSR NKVD aukštesniosios grandies pareigūnų, vadovavusių trečiojo dešimtmečio viduryje, socialinę-statistinę analizę XX a.¹² Rezultatai buvo tokie:

– amžius: 71 % SSRS centrinio aparato čekistų buvo 36–45 metų amžiaus (50 % – 36–40 metų, 21 % – 41–45 metų amžiaus). Apskritai, tai vyresnio amžiaus žmonės, sukaupę didelę gyvenimo patirtį ir gebantys kritiškai vertinti šalies vadovų politinius ir ekonominius žingsnius;

– tautybė: 66,67 % – žydai, 15,55 % – rusai, 6,67 % – ukrainiečiai. Tokia nacionalinė valstybės saugumo organų struktūra turėjo nepatikti Stalinui, garsėjusiam antisemitinėmis ir rusofiliškomis pažiūromis;

– socialinė padėtis: 60,22 % buvo „socialiai svetimos“ kilmės. Nors čekistų vadovai demonstravo politinį lojalumą, Stalino suplanuotoje „socialinėje inžinerijoje“ svarbiausias buvo žmogiškasis veiksnys. Čekistas vykdytojas neturėjo abejoti, ar tikslinga naikinti asmenis pagal socialinius, klasinius, tautinius ar religinius požymius. Todėl komunistų va-

¹¹ Никола Верт, *История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х–первая половина 1950-х гг.* [Stalininio GULAGO istorija. XX a. trečiojo dešimtmečio pabaiga ir pirmoji šeštojo dešimtmečio pusė], t. 1, Moskva: „Российская политическая энциклопедия“ (РОССПЭН), 2004, p. 72.

¹² Україна в добу „Великого терору“. 1936–1938 рр. [Ukraina per „Didįjį terorą“. 1936–1938 m.], упорядники: Богунів Сергій [et al.], Київ, 2009, p. 60–83.

dovybė stengėsi užpildyti NKVD aparatą asmenimis, jautusiais neapykantą „svetimai kilmei“, religijai, „priešo tautai“ ir kt.;

– partiškumas: 1905–1920 m. į partiją įstojo 64,45 % NKVD pareigūnų. Taigi, laikydami save „senaisiais komunistais“, jie potencialiai galėjo sudaryti opoziciją Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) (VKP(b)) įtvirtintai diktatūrinei sistemai.

Stalinai negalėjo vienu ypu pakeisti SSRS NKVD organų kadro socialinių parametrų iš esmės. Todėl pasinaudojęs proga, VKP(b) lyderis 1936–1939 m. atliko du SSRS NKVD kadro „valymus“ – iš pradžių „Jagodos grupės“, o paskui – „Ježovo grupės“. Dėl to buvo beveik visiškai sunaikinta gausi SSRS NKVD centrinio, respublikinio ir regioninio aparato klientelė.

Galimą sąmokslų pavojų jis išvengė partijos ir sovietinio aparato, valstybės saugumo aparato, prokuratūros ir kariuomenės klientelizme. Nuolatinė kadro kaita tik laikinai sutrikdydavo asmeninių santykių stabilumą. Tačiau įvairaus lygio vadovų, jiems lojalių vasalų naikinimas ilgam sustabdė senų ryšių atkūrimą ar naujos klientelės formavimąsi. Kartu tai užtikrino jo diktatūrinio valdymo organizacinį, aparatūrinį tvarumą.

„Žudikų už rašomojo stalo“ ir budelių tyrimai

Naujas požiūris į „vykdytojų“ fenomeno tyrinėjimą atsirado vykdant mokslinių tyrimų projektą *Didžiojo teroro atgarsiai: NKVD darbuotojai teisiamųjų suole (1938–1941 m.)*. Ukrainos, Vokietijos, Jungtinių Amerikos Valstijų, Kanados, Moldovos, Gruzijos ir Rusijos Federacijos mokslininkų diskusijos dėl jo prasidėjo dar 2010 m. Jų metu vienas mokslininkas iš Vokietijos šį projektą pavadino „baudėjais“ (*каратели*, angl. *perpetrator*). Tai sukėlė nevienareikšmiškus jausmus Ukrainos mokslininkams. Šis terminas buvo taikomas Vermachto, Vokietijos Saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) kariams, Antrojo pasaulinio karo metais dalyvavusiems karo nusikaltimuose.

Aš supratau, kad į valdžią Ukrainoje atėjus prorusiškiems politikams, atviras termino „baudėjas“ vartojimas užkirs bet kokią priegią prie komunistinių specialiųjų tarnybų archyvų. Šie politikai palaikė „sovietinės praeities“ reabilitavimo kursą, kuriame čekistai buvo vienas iš teigiamų veikėjų. Todėl projekto pradžioje buvo pasiūlytas terminas „vykdytojai“ (*виконавці*).

Terminą *perpetrator* kalbant apie komunistinio režimo valstybės saugumo darbuotojus minėjo Kanados tyrinėtoja Lynne Viola. 2010 m. Lidse (Jungtinė Karalystė) vykusioje konferencijoje ji skaitė pranešimą apie *perpetrator* (suprantamą kaip „baudėjas“) Didžiojo teroro kontekste. 2013 m. ji publikavo išsamų tyrimą¹³. Vėliau ji aptiko, kad šis terminas nebuvo vartojamas stalinistinėje istoriografijoje, nes dėl įvairių priežasčių (pirmiausia politinių, taip pat pasaulėžiūrinių) kai kurie tyrinėtojai neturėjo noro ieškoti jokių kitų

¹³ Lynne Viola, „The Question of the Perpetrator in Soviet History“, in: *Slavic Review*, Spring, 2013, no. 1, vol. 72, p. 1–23.

kaltininkų, išskyrus Staliną. Tačiau, mano galva, pagrindinė priežastis glūdėjo nusistovėjusiose tyrimų priegose: tradiciniame sovietinės visuomenės „iš viršaus į apačią“ tyrinėjime, bei studijavime atskirų socialinių grupių – valdininkijos, naikinamos valstybinio teroro sistemoje. Tokią priegią formavo ir ribota prieiga prie archyvinių dokumentų. Tuo pat metu nacių nusikaltimus ir Holokaustą tyrinėję mokslininkai daug dėmesio skyrė *perpetrator* fenomenui. Terminu semantinė reikšmė svyravo nuo „banalaus biurokrato“, „žudiko už rašomojo stalo“ iki „žiauraus, užkietėjusio žudiko“, „užkietėjusio ideologo“ su ryškiais niuansais tarp šių kraštutinių reikšmių.

Tačiau, Violos nuomone, SSRS neįvyko komunizmo teismo procesas, atitinkantis Niurnbergo procesą. Tai neleido iki galo atverti archyvų ir, užsiimant komunistinių nusikaltimų rekonstrukcija, iki galo jų suvokti bei pasmerkti¹⁴. Toks procesas būtų atnešęs didelę pasaulėžiūrinę šių posovietinių visuomenių, visų pirma Rusijos Federacijos, Ukrainos ir Baltarusijos, transformaciją. Deja, Rusijoje ir Baltarusijoje komunistinės ideologijos pasmerkimo procesas sustojo. Visuomeninės istorinių tyrimų ir švietimo organizacijos, ypač „Memorialas“, palaiptai buvo izoliuotos, o jų veikla nutraukta. Ukrainoje *perpetrator* tyrimai nuo 2008 m., pradėjus skelbti minėto tarptautinio mokslinio-leidybinio projekto *Didžiojo teroro atgarsiai* rezultatus, pamažu įsibėgėjo.

Pagrindiniai šio kolektyvinio tyrimo klausimai buvo šie:

- aukščiausios politinės vadovybės motyvacija vykdant čekistų suėmimus ir teismus;
- NKVD darbuotojų atrankos bausmės kriterijai;
- NKVD darbuotojų „valymas“ kaip kaltės perkėlimas regioniniam aparatui, atpirkimo ožių už nepagrįstus suėmimus paieška, kankinimai per masines operacijas;
- konfliktai tarp NKVD klientelės, partijos ir sovietinių organų kaip dar vienas NKVD „valymo“ veiksnys¹⁵.

Pagal šiuos klausimus tyrėjai nubrėžė dvi tyrimo kryptis. Pirmoji – nustatyti regioninių partijos komitetų ir regioninių UNKVD (rus. *Управление народного комиссариата внутренних дел*, UNKVD) santykių ypatumus. Antroji – išsiaiškinti tiesioginius „vykdytojus“ NKVD apskričių skyrių, sričių ir respublikinio vidaus reikalų liaudies komisariato lygmeniu, išnagrinti jų elgesį, atsižvelgiant į aukščiausios politinės vadovybės kaltinimus valstybės saugumo pareigūnams dėl „socialistinio teisėtumo“ pažeidimų ir nustatant jų gynybos algoritmus vidinių tyrimų ir karinių tribunolų teismo posėdžių metu.

Pirmiausia buvo paskelbtos partinių būrelių posėdžių ir regioninių UNKVD pareigūnų operatyvinių pasitarimų stenogramos. Tokio pobūdžio šaltiniai suteikė įdomios informacijos apie tarpasmeninius santykius srities valdyboje, regioninę klientelę ir jos santykius

¹⁴ Віола Лінн, „Введение“ [„Įvadas“], in: *3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2015, nr. 1, p. 7.

¹⁵ *Ibid.*, p. 16.

su sąjunginiu ir respublikiniu Vidaus reikalų liaudies komisariatais. Taip pat pavyko atkurti tam tikrus vadovybės ir eilinių darbuotojų kasdienės veiklos elementus, maisto tiekimo, apgyvendinimo ir materialinio aprūpinimo problemas¹⁶.

Tyrinėtojai užfiksavo čekistų supratimo apie aukščiausios politinės vadovybės kaltinimų pobūdį, dinamiką, jų elgesio modelių pokyčius. Iš pradžių nei regioninių skyrių vadovai, nei eiliniai darbuotojai nesuprato, kodėl yra kaltinami, nes, jų požiūriu, jie sąžiningai vykdė partijos nurodymus. Pagal tradicinį elgesio modelį, gavus VKP(b) Centro komiteto nurodymą, nedelsiant būdavo rengiamas operatyvinis posėdis arba partijos susirinkimas tolesniems politinės vadovybės uždaviniams aptarti. UNKVD viršininkai, inertiškai surengę skubius operatyvinius pasitarimus, nežinojo, kaip reaguoti į kaltinimus „socialistinio teisėtumo pažeidimu“. Pavyzdžiui, jau 1938 m. lapkričio 25 d. Vinicos srities vidaus reikalų skyriaus viršininkas I. Korabliovas surengė pasitarimą, kuriame buvo svarstomas 1938 m. lapkričio 17 d. SSRS liaudies komisarų tarybos ir Visasąjunginės komunistų partijos Centro komiteto nutarimas „Dėl prokurorinės priežiūros, suėmimų ir tyrimų“. Jo pranešimas buvo gana standartinis – jis apibūdino pagrindinius kelių Ukrainos SSR NKVD skyrių trūkumus, apie kuriuos sužinojo posėdyje UKP(b) Centro komitete iš Nikitos Chruščiovo kalbos, pranešė apie Vinicos srities NKVD nustatytus trūkumus, nubaudė atskirus pareigūnus už nepagrįstus suėmimus 1938 m., pateikė nurodymus, kaip pagerinti agentūrinį-operatyvinį darbą, užkirsti kelią „iškrypimams ir iškraipymams dabartiniame darbe“ ir kt. Tyrinėtojų teigimu, I. Korabliovas veikė tipiškai reaguodamas į nustatytus kasdienio darbo trūkumus. 1938 m. gruodžio 26 d. UNKVD Vinicos srities darbuotojų partinis susirinkimas jau vyko pagal iš esmės kitokį scenarijų. I. Korabliovas pripažino savo klaidas, pasmerkė valdybos darbuotojų trūkumus¹⁷. Viola teisingai pastebėjo, kad čekistai iš karto suvokė galimų diskusijų lygį ir kritikos ribas. VKP(b) CK Politbiuro leidimas suimti Ježovą ir jo aplinką, Ukrainos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro Uspenskio pabėgimas ir savižudybės inscenizavimas bei jo dalyvavimo SSRS NKVD vidaus reikalų liaudies komisaro aplinkoje išaiškinimas nulėmė pirmąjį kritikos ratą. Čekistai atvirai aptarinėjo pagrindinius valstybinio teroro aspektus, agentūrinio-operatyvinio darbo pažangą ir trūkumus, pripažindami, kad tai buvo „socialistinio teisėtumo“ pažeidimai¹⁸. Visiems buvo akivaizdu, kad taip pat buvo kritikuojami ir baudžiami ir UNKVD viršininkai, kurie buvo paskirti Uspenskiui pritarus. Vienintelis dalykas, kurį reikėjo nustatyti, buvo srities valdybos viršininko vasalų, kurie taip pat turėtų būti nubausti, sąrašas.

Preliminari valstybės saugumo darbuotojų elgesio partijos susirinkimuose analizė iki šiol leido nustatyti keletą elgesio tipų:

¹⁶ Відлуння Великого терору [Didžiojo teroro aidai], т. 1, упорядники: Валерій Васильєв, Лінн Віола, Роман Подкур, Київ: Видавець Захаренко В. О., 2017.

¹⁷ *Ibid.*, т. 1, p. 18–24, 30–69.

¹⁸ *Ibid.*, p. 7.

- nesutikti su kaltinimais dėl „socialistinio teisėtumo“ pažeidimų. Tokie darbuotojai buvo įsitikinę, kad suėmimai buvo vykdomi remiantis pagrįstais parodymais arba operatyvine medžiaga. Jie nematė nieko blogo naudoti „fizinės prievartos metodus“, nes tiriami asmenys buvo „liaudies priešai“, kurie nenorėjo duoti reikiamų parodymų. Charkivo srities vidaus reikalų liaudies komisariato valdybos partiniame susirinkime valstybės saugumo darbuotojas I. Kriukovas liudijo: „[...] per aštuonerius metus, kuriuos dirbau valstybinėje politinėje valdyboje – vidaus reikalų liaudies komisariate, niekada nemaniau, kad galiu tardyti žmones, suimtus už kontrrevoliucinę veiklą, mūvėdamas baltas pirštines“. Geriausiu savo darbo išskirtinumu jis laikė „griežto tyrėjo“ reputaciją¹⁹;
- pripažinti atskiras tyrimo klaidas, tačiau savo veiksmus pateisinti skyriaus / UNKVD vadovybės nenoru įsiklausyti į tyrėjo argumentus;
- kai kurie darbuotojai suprato, kad pažeidžia „socialistinių teisėtumą“, tačiau supaprastinta tyrimo procedūra, UNKVD vadovybės reikalavimai pateikti „prisipažinimo protokolus“ ir Komunistų partijos vadovybės inicijuota propagandinė kampanija, kuria siekta surasti „liaudies priešus“, neskatino jų pasipriešinti. Jie baiminosi (manė), kad tai yra „teisinga linija“, o jų veiksmai bus vertinami kaip „kontrrevoliucionierių gynimas“;
- pagal įprastą schemą darbuotojai pripažino savo klaidas ir dėl jų gailėjosi, kaltino Ukrainos SSR regioninių UNKVD ir NKVD vadovus. Jie teigė, kad sąžiningai vykdė savo viršininkų nurodymus ir nebuvo įsivėlę į teisinius konfliktus. Jie atskleidė UNKVD viršininkų „priešišką veiklą“, vadindami juos „priešo pakalikais“, pasakojo apie konkrečius nusikaltimus ir nurodinėjo jų „bendrininkų“ pavardes. Taip jie elgėsi dėl to, kad būtent jie sąžiningai vykdė UNKVD vadovybės įsakymus;
- dar kiti čekistai gailėjosi, kad, žinodami apie tyrimo procedūrų pažeidimus, kankinimus ar tiriamų asmenų nužudymus, nepranešė apie tai partijos komitetui. Žinoma, iš tikrųjų jie neketino pranešti apie šiuos atvejus, nes buvo informuoti apie žinybos vadovybės leidimą mušti tiriamus asmenis ir klastoti baudžiamąsias bylas²⁰. Čekistai manė, kad supaprastinta tyrimo procedūra ir visa jų veikla turi būti žinybinė paslaptis.

Atvira čekistų diskusija apie supaprastinto tyrimo aplinkybes atskleidė šių žmonių menkumą ir niekšingumą. Diduma suprato, kad į mirtį siunčia nekaltus žmones, tačiau nė vienas nenorėjo pasitraukti iš NKVD organų, nesipriešino vadovybės įsakymams. Savo veikla jie stengėsi parodyti politinę ištikimybę ir išlikti „čekistų korporacijos“ nariais.

¹⁹ Роман Подкур, Ірина Ставнюк, „Співробітники звикли до спрощеного слідства...: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р.“ [„Darbuotojai yra įpratę prie supaprastinto tyrimo...: Ukrainos NKVD partinis susirinkimas Charkivo srityje masinių operacijų nutraukimo kontekste 1938 m. lapkritį“], in: *3 архіве ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2019, nr. 1, p. 64.

²⁰ *Ibid.*, p. 64–65.

Svarbus ir tyrinėtojų kažkodėl pražiūrimas aspektas yra vietinio srities partijos komiteto sekretoriaus dalyvavimas partijos susirinkimuose ir operatyviniuose pasitarimuose. Partinei aplinkai tai buvo formalus įrodymas, kad partinė NKVD organų kontrolė yra atkurta. Nuo devintojo dešimtmečio pabaigos per visą dešimtąjį dešimtmetį tęsėsi tokia istoriografinė tendencija, pagrindiniu nepagrįstų masinių areštų paaiškinimu laikyti „NKVD vadovybės ir darbuotojų pasitraukimą nuo partijos kontrolės“. Sovietmečiu tai buvo vaizduojama net kai kuriuose vaidybiniuose filmuose, kuriuose partija „atkurdavo teisingumą“ neteisėtai persekiojamų piliečių atžvilgiu.

Sergijaus Kokino ir Marko Jungės tyrime vienas skyrius pavadintas „Baudėjų organų su-tramdymas ir perorientavimas“ (*Приборкання й переорієнтація каральних органів*)²¹. Jungė šią tendenciją pavadino „auklėjimo diktatūra“. Analizuodamas valstybės saugumo darbuotojų teismo procesus ir lygindamas juos su 1936–1938 m. Maskvos teismo procesais, jis teigė, kad politinis „lojalumas“ ir ištikimybė sovietinei valstybei pasitraukė į antrą planą. Jo nuomone, ritualinius kaltinimus „trockizmu“ ar „dešiniuoju nuokrypiu“, 1936–1938 m. privestus iki absurdo ir beprasmybės, pakeitė racionalesnė baudžiamoji praktika, kurios pagrindinis orientyras buvo sovietų valstybės interesai²². Grįsdami šią tezę, mokslininkai dažnai rėmėsi sąjunginio, respublikinio ir regioninio lygmens lyderių suėmimais, atskirų čekistų pasisakymais privačiuose pokalbiuose²³.

Iš išorės situacija iš tiesų atrodė taip, tarsi valstybės saugumo pareigūnai savo nuožiūra suiminėtų partinio sovietinio aparato pareigūnus. Tačiau Oleho Chlevniuko atliktas Politbiuro dokumentų tyrimas atskleidė, kad partijos nario, priklausančio VKP(b) Centro komiteto nomenklatūrai, suėmimo procedūra buvo griežtai reglamentuota. Jis išsamiai aprašė Ježovo santykius su Stalinu ir jo aplinka bei padarė išvadą, kad nėra žinoma nė vieno atvejo, kad Vidaus reikalų liaudies komisaras būtų nekontroliuojamas Stalino. Ježovas nuo pareigų buvo nušalintas tuo metu, kai to prireikė Stalinui²⁴. Reikėtų pridurti, kad Sovietų Sąjungos komunistų partijos (bolševikų) ir Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto pritarimas, partinių ratelių egzistavimas respublikiniame ir regioniniame aparate leido griežtai kontroliuoti čekistų veiklą.

Tad plačiai pasklidusi kai kurių tyrinėtojų mintis apie tariamą partinės NKVD kontrolės susigrąžinimą, pareigūnų „prisijaukinimą“ buvo skirta plačiam partiniam sovietiniam aparatui, siekiant paaiškinti „atskirus lazdos perlenkimus“. Kuriant iškreiptą tikrovę, ma-

²¹ Великий терор в Україні..., 2 d., p. 323.

²² Марк Юнге, „Козлы отпущения“ сопротивляются: процессы над нарушителями, социалистической законности в Николаевской области в 1939–1941 гг.“ [„Atpirkimo ožiai“ priešinasi: socialistinio teisėtumo' pažeidėjų teismai Mykolajivo srityje 1939–1941 m.], in: 3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2015, nr. 1, p. 74–75.

²³ *Українос саугумо тамыбос валстыбінис žinybinis archyvas (Галузевий державний архів служби безпеки України, toliau – UST VŽA)*, f. 16, ap. 1, b. 353, l. 210; *Відлуння Великого терору...*, т. 1, p. 170.

²⁴ Олег Хлевнюк, *Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры* [Šeimnininkas. Stalinas ir stalininės diktatūros įsigalėjimas], Moskva: Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2010, p. 341.

nipuliuojant faktais, Stalinas ir jo aplinka išsisuko nuo kritikos. Dar kartą masinėje sąmonėje suveikė „gerojo caro ir blogųjų bojarinų“ stereotipas.

Kartu reikia sutikti su Jungės teze, kad didaktinė „socialistinio teisėtumo“ atkūrimo kampanijos koncepcija tam tikra prasme „atšaldė“ stalinistiškai nusiteikusių jaunų regioninių lyderių sluoksnį, atėjusį pakeisti suimtų valdininkų ir atkakliai „demaskavusį liaudies priešus“. Jie greitai suprato, kad „liaudies priešų“ medžioklė vykdoma nebe masiškai, o selektyviai²⁵. Dabar įrodymų bazė turi būti grindžiama ne nutylimais kaltinimais politiniu neloyalumu, o konkrečia veikla.

Tyrinėtojai taip pat nurodė, kad apramindamas partinį ir sovietinį aparatą bei visuomenę, peržiūrėdamas atskiras buvusių pareigūnų baudžiamąsias bylas, režimas vis dėlto nedarė jokių nuolaidų sovietinei visuomenei. Stalino pasirinktas radikalaus ekonomikos ir visuomenės pertvarkymo kursas buvo išlaikytas be jokių korekcijų²⁶. Mano nuomone, tai svarbi išvada, nes daugelis tyrinėtojų masinių operacijų nutraukimą interpretuodavo kaip „Berijos atšilimą“. Nors buvo pripažinta, kad represiniai veiksmai tęsėsi, jie tapo sistemingi ir kryptingi²⁷.

Logiškas „vykdytojų“ fenomeno tyrimo segmentas buvo archyvinės baudžiamosios bylos ir valstybės saugumo pareigūnų vykdytų „socialistinio teisėtumo pažeidimų“ teismo procesų stenogramos. Kokinas ir Jeffrey Rossmannas parengė Ukrainos SSR NKVD valstybės saugumo pareigūnų 1938 m. spalio–1943 m. birželio mėn. teismo procesų stenogramas²⁸. Paskelbus šį istorinį šaltinį, tyrinėtojai ne tik paviešino Didžiojo teroro aukas, kurios liudijo tribunole. Jungė teisingai pastebėjo, kad stenogramos įgalino nustatyti spontaniškas ir ilgalaikes kampanijas, skirtas nubausti „socialistinio teisėtumo pažeidėjams“. Jose aptinkama nauja informacija apie baudžiamųjų bylų klastojimo mechanizmą, tardymo metodus, partijos komitetų, milicijos, prokuratūros ir valstybės saugumo aparato bendradarbiavimą Didžiojo teroro laikotarpiu. Politiniai ideologiniai, teisiniai, socialiniai psichologiniai veiksniai, lėmę Didžiojo teroro įgyvendinimą ir rezultatus, įgijo aiškų pavidalą.

Teismo posėdžių protokolai taip pat polifoniški. Jie leido ištirti kai kuriuos nusikaltėlių sąvokimo aspektus, susijusius tiek su pačiu čekistu, tiek su auka, dalyvavusia procese²⁹. Žinoma, teisėjai, kaltinamieji ir liudininkai šiuose procesuose siekė skirtingų tikslų. Tačiau nė viena stenograma nefiksuoja jokios kritikos partijos veikėjui ar bendrai komunistinei sistemai, leidusiai daryti tokius šiurkščius nusikaltimus.

²⁵ Марк Юнге, „Козлы отпущения‘ сопротивляются...“, p. 79.

²⁶ *Ibid.*, p. 79.

²⁷ Cf. Валерій Васильєв, „Беріївська відлига‘ в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти“ [„Berijos atšilimas‘ USSR 1938–1939 m.: politiniai aspektai“], in: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2009, nr. 2, p. 16–135; Марк Юнге, Чекісты Сталіна: моць и бессиліе. „Берієвська оттепель“ в Николаєвській області України [Stalino čekistai: galia ir bejėgiškumas. „Berijos atšilimas“ Ukrainos Mykolajivo srityje], Moskva: АИРО-XXI, 2017.

²⁸ Відлуння Великого терору [Didžiojo teroro aidai], 3 knygos, t. 2, sudarytojai Serhii Kokinas, Džefris Rossmannas, Київ, 2018–2022.

²⁹ Відлуння Великого терору, t. 2, 2018, p. 7–8.

Deja, šių dokumentų skelbėjai, atrinkinėdami „socialistinio teisėtumo pažeidimo“ faktus, pražiūrėjo į svarbų dalyką. O tai yra bolševikinio teisingumo principai – bausti už partijos direktyvų ir žinybinių nurodymų pažeidimus. Tai reiškia, kad psichologinio smurto ir kankinimų naudojimas prieš „liaudies priešus“ buvo SSRS politinės vadovybės norma. 1939 m. sausio 10 d. šifruotoje telegramoje Stalinas patvirtino, kad prieš tiriamus asmenis galima naudoti fizinio smurto metodus³⁰. Čekistas buvo baudžiamas ne už mušimą. Jis kaltintas tuo, kad pasitelkęs papildomus faktus neįrodė įtariamojo kaltės. Tiriamojo mirtis tardymo metu buvo akivaizdus žinybinių direktyvų pažeidimas ne dėl mirties fakto, bet dėl prarastos galimybės įrodyti tiriamojo nusikalstamą veiką. Mano nuomone, labai praverstų specialus tyrimas, kuriame jėgas sujungtų istorikai ir teisės mokslo žinovai, siekiant kruopščiai iširti politinį foną, visus selektyvaus teisingumo taikymo aspektus, galimą ar negalimą teisės aktų, žinybinių direktyvų laikymąsi ir kt.

Išsamus dokumentų komplekso – teismo posėdžių protokolų, tarnybinių tyrimų medžiagos, asmeninių ir baudžiamųjų bylų – tyrimas leido sudaryti ir papildyti tam tikrus kolektyvinio čekisto vykdytojo portreto kontūrus. Tačiau daugiausia dėmesio mokslininkai skyrė valstybės saugumo darbuotojų savigynos strategijoms oficialių ir baudžiamųjų tyrimų bei teismo posėdžių metu.

Taigi įvairaus lygmens čekistų kreipimūsi analizė atskleidė tris universalias strategijas, kurias savo gynybai naudojo buvę SSRS ir Ukrainos Sovietų Socialistinės Respublikos NKVD darbuotojai. Pirmoji buvo asmeninės atsakomybės už bet kokius „socialistinio teisėtumo“ pažeidimus neigimas. Atsakomybę čekistai permesdavo vadovybei – nuo skyriaus viršininko iki SSRS Vidaus reikalų liaudies komisaro, vienas kitam ir, retais atvejais, vietiniams partijos organams. Tačiau kritika buvo nukreipta į partijos sekretorių iniciatyvą, reikalavimus suiminėti ir griežtą partijos narių nustatytą „liaudies priešų“ tyrimą.

Dažnai, prisipažinus suklastojus baudžiamąją bylą, čekistas tai aiškino savo, kolegų ar pavaldinių nekompetencija, per trumpu tyrimui skirtu laiku ir neįmanomumu išsamiai patikrinti prieinamos informacijos, vadovybės reikalavimais kuo greičiau užbaigti bylą – kitaip tariant, kaltę dėl padaryto nusikaltimo permesdavo kitiems. Jis taip pat pabrėždavo, kad tiriamieji asmenys viso tyrimo metu „laikėsi savo pirminių pareiškimų“. Šiai strategijai buvo būdinga mėginti diskredituoti liudininkus ir andainykščius įtariamuosius.

Antroji gynybos strategija buvo neigti arba menkinti padarytus nusikaltimus, ginčijant didumą jiems pareikštų kaltinimų, ypač dėl fizinio smurto naudojimo ir tyrimo dokumentų klastojimo.

³⁰ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР „Смерш“. 1939–март 1946 [Lubianka. Stalinas ir NKVD, NKGB, GUKR „Smerš“. 1939–1946 m. kovas], составили Владимир Хаустов, Владимир Наумов, Наталья Плотникова Москва: МФД, 2006, p. 14–15.

Populiarus pasiteisinimas buvo skirtumo tarp skirtingų NKVD masinių operacijų 1937 m. ir 1938 m. vykdymo supratimas. Aktyviai gindami savo veiksmus ir metodus, taikytus vykdančias operacijas pagal SSRS NKVD operatyvinį įsakymą Nr. 00447 prieš buvusius „kenkėjus“ ar „liaudies priešus“, čekistai noriai prisipažindavo, kad „nacionalinių“ operacijų metu „pažeidė socialistinį teisėtumą“ spaudžiami viršininkų. Tačiau ir čia darbuotojai pabrėždavo, kad „tikslas pateisino priemones“. Čekistai, atgailaudami dėl smulkių įstatymo pažeidimų, visiškai neabejojo geru kovos su „liaudies priešais“ tikslu ir savo pačių veiksmais.

Todėl tiriamas čekistas greitai pereidavo prie kito šios strategijos žingsnio: sumažinti padaryto nusikaltimo mastą. Jis neigė kaltinimus fiziniu smurtu ir baudžiamosios bylos klastojimu. Teisindamasis čekistas teigė, jog asmuo, kurio atžvilgiu buvo vykdomas tyrimas, elgėsi įžūliai ir „įžeidinėjo sovietų valdžią“. Todėl supykęs jis trenkė tiriamam asmeniui per skruostą arba keikė nepadoriais žodžiais. Buvo privalu pažymėti, kad toks incidentas įvyko vieną kartą.

Tuo pat metu kai kurie čekistai teigė, kad jie buvo kovos su klastotojais ir „socialistinio teisėtumo pažeidėjais“ iniciatoriai. Jie tvirtino, kad baudžiamojo persekiojimo priežastis buvo kova su klastotojais.

Trečioji čekistų gynimo strategija buvo demonstruoti politinį lojalumą, kad jie buvo ir liks, kas benutiktų, lojalūs „stalinistai“ ir „socialiai artimi“ sovietų valdžiai / komunistų režimui žmonės. Jie apeliavo į savo kaip čekistų nuopelnus partijai ir valstybei, atsidavimą tarnybai, nepaisanti jokių čekistų darbo sunkumų ir grėsmės jų asmeniniam saugumui „kovoju su revoliucijos priešais“.

Tuo pat metu buvo pabrėžiama proletarinė kilmė, „už sovietų valdžią pralietas kraujas“. Suprasdami žaidimo taisykles, valstybės saugumo darbuotojai nuolat pabrėždavo savo asmeninį atsidavimą „darbo liaudies vadui“ Stalinui. Pažymėtina, kad kalbos, kreipimaisi, laišakai ir skundai aukšties sovietų partijos pareigūnams ir žinybų vadovams buvo pateiški ir emocingi, su daugybe epitetų³¹.

Siekdami išvengti baudžiamojo persekiojimo, žinybinė vadovybė ir valstybės saugumo darbuotojai dengėsi Antrojo pasaulinio karo pradžia ir sovietų invazija į Lenkiją. 1939 m. rugsėjo mėn. daugelis čekistų, kurių atžvilgiu buvo pradėti tyrimai, buvo išsiųsti į anek-

³¹ Роман Подкур, „Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк“ [„Mūsų partija yra valstybės partija, partija, kuri valdo valstybę...: Komunistų partijos sprendimų vykdytojas, valstybės saugumo pulkininkas V. Maistruk“], in: *3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2018, nr. 1, p. 5–71; Олег Бажан, Вадим Золотарьов, „Яків Флейшман. Непарадний портрет начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області“ [„Jakiv Fleišman. NKVD Valstybės saugumo departamento Dnipro srities specialiojo skyriaus viršininko portretas“], in: *Краєзнавство [Краštotyra]*, 2019, nr. 1, p. 83–99; Олена Лисенко, „Вороги чи свідки: покарання співробітників УНКВС по Чернігівській області після завершення Великого терору“ [„Priešai ar liudininkai: NKVD darbuotojų baudimas Černigovo srityje pasibaigus Didžiajam terorui“], in: *3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2019, nr. 1, p. 195–220; *Чекісты на скамье подсудимых [Čekistai teisiamųjų suole]*, составители Марк Юнге, Линн Виола, Джеффри Россман, Москва: ПРОБЕЛ-2000, 2017.

suotus Vakarų Ukrainos regionus kaip operatyvinių grupių nariai. Andrijus Žyviukas išsamiai išanalizavo Vakarų Ukrainos NKVD ir Valstybės saugumo liaudies komisariato (rus. Народный комиссариат государственной безопасности, НКГБ) skyrių nuolatinius darbuotojus ir pateikė pagrįstą išvadą dėl Didžiojo teroro patirties panaudojimo „valant antisovietinius elementus“ naujai aneksuotuose regionuose. Jo atlikto tyrimo rezultatai atskleidė, kad nuo 1939 m. į tarnybą atėję darbuotojai greitai iš „senųjų“ čekistų perėmė institucines elgesio su „liaudies priešais“ taisykles.

Tiesioginiai represinių veiksmų vykdytojai buvo darbuotojai, pasižymėję per masines 1937–1938 m. operacijas. Žyviuko skaičiavimais, septyni iš dešimties Ukrainos NKVD vadovų ir penki iš šešių Ukrainos NKGB vadovų vakariniuose SSRS regionuose buvo tiesiogiai susiję su Didžiuoju teroru. Tokiems vadovams buvo pradėti tarnybiniai tyrimai. Kadangi jie buvo pasiūsti „sovietizuoti“ Vakarų Ukrainą, jų dalyvavimas „socialistinio teisėtumo pažeidime“ buvo pamirštas³². Šias išvadas patvirtina 1939–1941 m. Rivnės srities UNKVD ir UNKGB apygardų, apskričių skyrių, įstaigų vadovų biografijų analizė³³.

Kolektyvinį „vykdytojo“ portretą svarbiais bruožais papildė Bažanas ir Zolotariovas, tyrinėję kalėjimų komendantų biografijas ir profesinę veiklą³⁴. Šie asmenys ne tik organizavo ir vadovavo mirties bausmių vykdymo procesui, bet ir tiesiogiai dalyvavo juos vykdant. Visiškai aišku, kad mirties nuosprendžiui vykdyti būtinas tam tikras psichologinis pasirengimas. Todėl mokslininkai bandė išsiaiškinti veiksnius, lemiančius žmogaus norą žudyti. Pasak jų, tai tarnyba Raudonojoje armijoje, pradinis išsilavinimas, tamsios biografijos dėmės.

Tai vertingas atradimas. Raudonojoje armijoje jie išmoko naudotis ginklais ir žudyti priešus. Daugiausia jie dalyvaudavo kovose su sukilėliais, „valė“ kaimus, grobė ginklus, grūdus ir kt. Tokiomis sąlygomis susiformavo psichologinis ginkluoto asmens, įsitikinusio savo nebaudžiamumu, tipas. Tokios tamsios biografijos dėmės buvo sunkinanti aplinkybė ir tik vertė asmenį nuolat įrodinėti savo lojalumą kitų žmonių mirtimi.

Žemas išsilavinimas įtakoją norą žudyti. Intelektinis ribotumas neprivertė susimąstyti apie patį nužudymo faktą, prisidėjo prie empatijos stokos. Antai, Naumas Turbovskis pats sušaudė per 2 100 žmonių. Tai tapo vienu lemiamų veiksnių jo karjeros augimui³⁵.

³² Андрій Жив'юк, „Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час „першої радянзації“ Західної України через призму Великого терору“ [„NKVD ir NKGB organų kadru struktūra ir veikla, pirmosios sovietizacijos laikotarpiu Vakarų Ukrainoje per Didžiojo teroro prizmę“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, nr. 2, 2012, p. 7–40.

³³ Андрій Жив'юк, „Використані та викинуті... на Західну Україну: виконавці Великого терору як „радянзатори“ Рівненської області (1939–1941 pp.)“ [„Panaudoti ir išmesti... į Vakarų Ukrainą: Didžiojo teroro vykdytojai kaip Rivnės srities „sovietizatoriai“ (1939–1941)“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2018, nr. 2, p. 69–122.

³⁴ Олег Бажан, Вадим Золотарьов, „Ті, хто натискали на гачок“. Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи „Великого терору“ [„Tie, kurie spustelėjo gaiduką. Trumpos Ukrainos SSR NKVD ir Kijevo srities NKVD komendantūros vadovų biografijos „Didžiojo teroro“ laikotarpiu“], in: *Краєзнавство*, 2016, nr. 3/4, p. 251–282.

³⁵ *Ibid.*, p. 274.

Bažanui ir Zolotariovui taip pat pavyko atkurti mirties nuosprendžių vykdymo procesą remiantis UNKVD kalėjimo Charkivo srityje pavyzdžiu³⁶. Jie nustatė, kad griežtas žudymo proceso reglamentavimas nesutrukdė egzekutoriams nei tyčiotis iš aukų, nei jas apiplėšinėti. Kaip paaiškėjo, plėšikavimas tarp tiesioginių nuosprendžių vykdytojų buvo tipiškas reiškinys. Tokie pat faktai buvo užfiksuoti Umanės, Kyjivo ir kituose kalėjimuose. Buvo vagiami nušautųjų drabužiai ir asmeniniai daiktai. Vėliau juos parduodavo komiso parduotuvėse ar turguje³⁷.

Išvados

Taigi, Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomeno tyrimas tapo įmanomas tik po to, kai buvo visiškai išslaptinti komunistinių slaptųjų tarnybų dokumentai. Pagrindiniai šaltiniai – tarnybinių tyrimų medžiaga, valstybės saugumo pareigūnų baudžiamosios ir asmens bylos, partijos susirinkimų, operatyvinių pasitarimų ir teismo posėdžių stenogramos, išrašai ir nuorašai, partinio ir sovietinio aparato dokumentai apie regioninių NKVD ir NKGB skyrių darbuotojus.

Šios problemos tyrimas turėjo tam tikrą dinamiką – prasidėjęs nuo Stalino, jo artimiausios aplinkos, SSRS ir Sovietų Ukrainos vidaus reikalų komisarų vaidmens nagrinėjimu, atbaigė konkrečių Ukrainos NKVD regioninių, rajoninių skyrių vadovų ir tiesioginių mirties nuosprendžių vykdytojų veiklos tyrimais. Mokslininkams pavyko sudaryti bendrą vykdytojo portretą – čekisto-organizatoriaus, čekisto-tyrėjo, čekisto-budelio. Tam jie analizavo jų gyvenimo kelią, elgesio modelius Ukrainos Liaudies Respublikos okupacijos, pilietinio karo Rusijoje, kovos su Ukrainos sukilėlių armija, kolektyvizacijos ir Holodomoro, partinių „valymų“ ir kt. metu. Mokslininkams pavyko atrasti daug įdomių dalykų apie įvairių klientelių formavimąsi SSRS ir Ukrainos SSR Vidaus reikalų liaudies komisariate, regioniniuose UNKVD padaliniuose, valstybės saugumo ir partinių organų abipusės įtakos sankirtose, siekiuose paaukštinti „reikalingus“ žmones.

Mokslininkai identifikavo tam tikrus čekistų elgesio modelius aukščiausiaijai politinei vadovybei pradėjus kaltinimus „socialistinio teisėtumo pažeidimais“. Šie modeliai atskleidžia, kad buvo bandoma išvengti arba sumažinti bausmę. Čekistai pateikdavo įvairias „socialistinio teisėtumo pažeidimo“ priežastis, tačiau neminėdavo Stalino ar aukščiausiosios sovietinės partinės vadovybės. Tai rodo, kad kritika partijos atžvilgiu buvo nepriimtina susiformavusioje institucinėje pasaulėžiūroje. Kaip rodo praktika, ši tendencija išliko valstybės saugumo organuose ir tęsėsi visą komunistinio režimo gyvavimo laikotarpį.

³⁶ Олег Бажан, Вадим Золотарьов, „Смертні вироки у період Великого терору на території Харківщини: статистика, процедура та персональний склад „розстрільної команди“ [„Mirties nuosprendžiai Didžiojo teroro laikotarpiu Charkovo srityje: statistika, procedūra ir asmeninė „sušaudymo būrio“ sudėtis“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2019, nr. 1, p. 5–52.

³⁷ Виола Линн, „Дело Уманского районного отделения НКВД“ [„NKVD Umanės rajono skyriaus byla“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2015, nr. 2, p. 180–223.

Roman Podkur

1937–1938 m. Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomenas

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjamas „vykdytojų“ fenomenas per Didįjį 1937–1938 m. terorą 1990-ųjų vidurio–2020 metų Ukrainos istoriografijoje.

Tyrimo metodika ir metodai. Nagrinėdamas istorizmo, sistemiškumo, objektyvumo, visapusiškumo, tęstinumo principus, autorius atskleidžia jų priklausomybę nuo istorinių žinių kilmės. Subjektyvumo veiksnys (tyrėjo asmenybė) turi ypač didelės reikšmės tyrimo objektyvumui. Autorius naudojo istoriografinę analizę, sintezę, tyrimo kryptių tipologiją, lyginamąją analizę.

Išvados. Didžiojo teroro „kaltininko“ fenomeno tyrimas tapo įmanomas tik visiškai išsłaptinus komunistinių specialiųjų tarnybų dokumentus. Reiškinių tyrimas turėjo tam tikrą dinamiką – nuo „generalinio teroro direktoriaus“ Josifo Stalino vaidmens, jo artimiausios aplinkos, SSRS ir Sovietų Ukrainos NKVD komisarų iki konkrečių tyrėjų regioniniuose Ukrainos NKVD padaliniuose, apygardų viršininkų, tiesioginių mirties bausmių vykdytojų. Istorikams pavyko nubrėžti apibendrintą vykdytojo – čekisto organizatoriaus, čekisto tyrėjo, čekisto budelio – portretą.

Tyrėjai nustatė kai kuriuos čekistų elgsenos modelius aukščiausiai politinei vadovybei apkaltinus juos „socialistinio teisėtumo pažeidimais“. Jie rodo bandymus išvengti bausmės arba ją sumenkinti, atvirai nekaltinti Stalino ir aukštesnės partinės-sovietinės vadovybės vertus daryti nusikaltimus. Tai rodo, kad jų korporacinėje pasaulėžiūroje komunistų partijos kritika buvo nepriimtina. Tokia tendencija sovietų saugumo organams buvo būdinga visą komunistinio režimo gyvavimo laikotarpį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: vykdytojai, nusikaltėliai, Didysis teroras, istoriografija, NKVD, biografinės studijos.

Роман Ю. Подкур

Дослідження феномену «виконавців» під час Великого терору 1937–1938 рр.

РЕЗЮМЕ

Досліджується еволюція феномену «виконавців» під час Великого терору 1937–1938 рр. в українській історіографії середини 1990-х – 2020-х рр.

Методологія та методи дослідження. Користуючись принципами історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності, автор усвідомлює, що вони мають специфіку, зумовлену особливостями генези історичних знань. Зокрема, домінування суб'єктивного фактору (власне особи автора тексту, що досліджується) робить неможливим досягнути абсолютної об'єктивності. Автор застосував методи історіографічного аналізу, синтезу, типологізації наукових напрямів, порівняльного аналізу.

Висновки. Дослідження феномену «виконавця» Великого терору стало можливим лише після повного розсекречення документів комуністичної спецслужби. Вивчення феномену мало певну динаміку – від вивчення ролі «генерального директора терору» Сталіна, його найближчого оточення, наркомів внутрішніх справ СРСР і радянської України до діяльності конкретних слідчих обласних УНКВД, начальників районних апаратів, безпосередніх виконавців смертних вироків. Вчені зуміли окреслити сукупний портрет виконавця – чекіста-організатора, чекіста-слідчого, чекіста-ката.

Вчені визначили деякі моделі поведінки чекістів під час обвинувачення вищим політичним керівництвом у «порушенні соціалістичної законності». Згадані моделі свідчать про спроби уникнути або зменшити покарання. Водночас вони відкрито не звинувачували Й. Сталіна і вище партійно-радянське керівництво у примушенні їх до здійснення злочину. Це свідчить про недопустимість критики Компартії у їхньому корпоративному світогляді. Ця тенденція в органах держбезпеки зберігалася упродовж всього існування комуністичного режиму.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: виконавець, Великий терор, історіографія, НКВД, біографічні студії.